Shahid Bahonar University of Kerman

Journal of Comparative Literature

Print ISSN: 2008-6512 Online ISSN: 2821-1006

Homepage: https://jcl.uk.ac.ir

Iranian Society for the Promotion of Persian Language and Literature

A Comparative Study of the Foundations of Life Meaning in Khwaju Kermani's Ghazals and Viktor Frankl's Logotherapy Theory*

Mitra Nazari[1] | Morad Esmaeeli[2]✉ | Maryam Raminnia[3]

1. Graduate of Persian Language and Literature, Gonbad Kavous University, Golestan, Iran. mitra.nazari1399@gmail.com.
2. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Gonbad Kavous University, Golestan, Iran. m.emaeeli21@gmail.com.
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Gonbad Kavous University, Golestan, Iran. maryam.raminnia@gmail.com.

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 7 December 2025

Received in revised form 21 January 2026

Accepted 28 January 2026

Published online 1 July 2026

Keywords:
Meaning of life, Interdisciplinary Studies, Khwaju Kermani, Viktor Frankl, Comparative literature

Ultimate meaning.

ABSTRACT

In the modern era, as societies face numerous crises of identity, meaning, and psychological disorientation, a renewed reading of Iran's literary and mystical heritage from contemporary perspectives constitutes not only an academic imperative but also a social necessity. The present study, utilizing a comparative and interdisciplinary approach, analyzes the foundations of the meaning of life in the ghazals of Khwaju Kermani. It aims to demonstrate how the meaning-making structure of his poetry can be aligned with Viktor Frankl's triad of values—creative, experiential, and attitudinal—and ultimately with the concept of "ultimate meaning." The methodology involves qualitative content analysis, leveraging conceptual alignment in comparative literature. This research demonstrates that Khwaju Kermani's poetry embodies these creative, experiential, and attitudinal values. In the creative dimension, linguistic innovations, painterly imagery, musical prominence, and his role in shaping the "integrated ghazal" distinguish Khwaju and influence poets such as Hafez. Experiential values manifest in the fidelity and uniqueness of love, the emphasis on the beloved's beauty, and the precedence of spiritual closeness over physical proximity. In the attitudinal dimension, the acceptance of suffering and its transformation into hope, the emphasis on will, the belief in life's transience, and the liberation from the dominance of the self are among the most important components of his poetry. Most importantly, Khwaju's intellectual system ultimately progresses toward "ultimate meaning"—a concept in his poetry that is articulated through the recognition of the .human existential mission and the pursuit of truth, culminating in union after self-annihilation.

*Cite this article: Nazari, M., Esmaeeli, M., & Raminnia, M. (2026). A Comparative Study of the Foundations of Life Meaning in Khwaju Kermani's Ghazals and Viktor Frankl's Logotherapy Theory. *Journal of Comparative Literature*, 18 (34), 259-281. http//doi.org/ 10.22103/jcl.2026.26471.3918

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: http//doi.org/ 10.22103/jcl.2026.26471.3918

1. Introduction

The seventh and eighth centuries AH mark a significant stage in the transformation of the Persian ghazal. This was a period in which poets, navigating between the expression of traditional emotional themes and emerging mystical tendencies, sought new pathways in literary creation. Among the poets who played a prominent role in this evolutionary process, Khwaju-ye Kermani occupies a distinctive position. Nevertheless, despite his **extensive** influence, his literary status has not been adequately **acknowledged**.

The century in which Khwaju lived—the eighth century AH—was an era of flourishing ghazal composition, **in which** he attained a distinguished rank. His particular outlook on life, existence, and **their underlying** meaning constitutes one of the factors that set his poetry apart. Khwaju not only articulates emotional and mystical experiences with remarkable subtlety but also offers a thought-provoking perspective on the "purpose of life" and the existential meaning of human existence—an outlook that is deeply embedded in the **very** texture of his ghazals.

Although Khwaju does not explicitly engage in a theoretical discussion of the "meaning of life," his reflections on death and annihilation (*fanā'*), love, liberation, the movement toward perfection, spiritual experience, and the notion of "subsistence" (*baqā'*) in the light of "annihilation" reveal a conceptual framework that **is ripe for** analysis through the lens of contemporary **psychological theories of meaning**.

2. Methodology

This study adopts a comparative and interdisciplinary approach to analyze the mechanisms of meaning in **Khwaju-ye Kermani's poetry**. The comparison employed here is theoretical–conceptual in nature within the framework of comparative literature, **facilitating** a **re-reading** of the anthropological and value-oriented dimensions of Khwaju's poetry in relation to contemporary theories of meaning in the human sciences.

This approach **facilitates the illumination** of the anthropological, spiritual, and aesthetic dimensions embedded in Khwaju's ghazals and **demonstrates** how his emotional, mystical, and aesthetic experiences can be examined alongside Viktor Frankl's tripartite model of values—experiential, attitudinal, and creative. In this way, the present research situates itself at the intersection of classical Persian literature, meaning-centered psychology (logotherapy), and comparative interdisciplinary studies.

3. Discussion

Regarding creative values, Khwaju-ye Kermani, through his extensive use of visual **imagery**, familiarity with music and **musical** instruments, and proficiency in illustration—as an art closely related to meaning-making—**successfully transforms** his lived experience into literary creation. This form of creativity aligns with Frankl's concept of creative values, which **are** directed not merely toward aesthetics but toward **imbuing** life with meaning on both personal and collective levels. **Additionally,** Khwaju's complaints **to** the beloved—a stylistic innovation **in which he is considered a pioneer**—represent a linguistic and emotional novelty that advances **the** lyrical content in new directions and lays the groundwork for his influence on Hafez and subsequent poets.

Regarding experiential values, Khwaju reflects a wide spectrum of meaningful experiences: love, beauty, and spiritual proximity. In his poetry, love serves as the primary source of meaning—not merely as an emotional sentiment, but as a "path," a "meaning," and an "ultimate horizon." Beauty—whether in nature or in the beloved—is an experience that liberates him from self-centeredness and connects him to **the** universal truth. For Khwaju, nature is not a random manifestation of beauty, but a mirror reflecting the manifestation of truth, which corresponds to Frankl's notion of "connection with experiential values." Moreover, Khwaju's

emphasis on spiritual proximity over formal proximity clearly illustrates that meaning resides in the deeper layers of human existence.

Regarding attitudinal values, Khwaju exemplifies the harmony between mystical poetry and Frankl's **concept** of the "attitude toward suffering." He regards the suffering of love not as an obstacle to meaning but as a path to it, **demonstrating, through** numerous poetic expressions, the capacity to transform pain into spiritual elevation. Additionally, his perspective on annihilation, the impermanence of the world, liberation from habits, and the **relinquishment** of self-centeredness constitutes an attitudinal pursuit of meaning that Frankl describes as "the fullest possibility of human freedom." Faced with impermanence, finitude, and suffering, Khwaju does not succumb to passivity; rather, he exercises a "meaningful choice," thereby transforming suffering into the potential for "self-transcendence."

Finally, the concept of **"ultimate meaning"**—the pinnacle of Frankl's theoretical system—is pervasive in Khwaju's ghazals. Transcending the self, **achieving** annihilation, and pursuing the union with truth represent the ultimate goal of life in his poetry. All values—love, suffering, beauty, and even language and imagination—acquire significance in relation to this ultimate aim. Khwaju perceives the world as meaningless without connection to the beloved and understands human existence only through movement toward this union. In this context, annihilation is not an end, but the beginning of meaning.

4.Conclusion

Analyzing the meaning of life in the poetry of Khwaju-ye Kermani from this perspective is significant for several reasons. First, in **the contemporary era**, when individuals face crises of meaning, diminished hope, complex experiences of suffering, and existential fragmentation, a mystical reading of classical texts can provide inspiration and foster human development. Second, the epistemic potentials of classical Persian mysticism—especially in Khwaju's ghazals—have not yet been systematically **examined in light of** contemporary theories of existential meaning. This research gap has **obscured the potential** connections between **our** mystical literary heritage and other disciplines, such as psychology. Such interdisciplinary engagement, however, can open new horizons for understanding suffering, love, creativity, and ultimate meaning within Iranian culture and thought.

An examination of Khwaju-ye Kermani's ghazals based on Frankl's triad of values—creative, experiential, and attitudinal—as well as the concept of "ultimate meaning," demonstrates that Khwaju's poetry, contrary to the common perception of him merely as a bridge between Saadi and Hafez, embodies a coherent meaning-centered worldview. This worldview is evident not only in the visual and musical structures of his poetry but also in the content and lived experience of the poet, as well as in his approach to suffering, love, and the pursuit of truth.

References [in Persian]

Ahan Jan, F, Nowruz, M, Abbasi, F, & Fakhr al-Eslam, B. (2022). *The influence of Hafez on Khwaju-ye Kermani in pictorial amorous and mystical themes based on Gérard Genette's theory of intertextuality*. Scientific Quarterly of Islamic Art Studies, 19(46), pp. 39–56.

Anvari, H. (2000). *Khwaju's manner of expression*. In A. Amiri Khorasani (Ed.), Nakhlebande Sho'ara: Proceedings of the International Congress Commemorating Khwaju-ye Kermani (Vol. 1). Kerman Studies Center.pp.

Bastani Parizi, M. E. (2000). *The Khwajegans of Kerman*. In A. Amiri Khorasani (Ed.), Nakhlebande Sho'ara: Proceedings of the International Congress Commemorating Khwaju-ye Kermani. Kerman Studies Center. Vol. 1, pp. 101–143.

Barati, F., & Ravansalar, A. (2021). *Commentary and analysis of several ghazals of Khwaju-ye Kermani*. Ormazd Research Journal, Vol. 55. pp. 45-56.

Ja‘anfali, Z. (2020). Mystical love in Persian prose and verse literature. Raz-e Nahan.

Jowzi, M. (2004). *A study of musical terminology in the Divan of Khwaju-ye Kermani*. Journal of Persian Language and Literature Research, Vol. 3, pp. 33–40.

Haj Zeyn al-Abedin, F., et al. (2023). *Analysis of the concepts of meaning and zest for life in the Masnavi-ye Ma‘navi based on Viktor Frankl’s theory*. Literary Textual Research, 96, pp. 281–304.

Hakemi, E. (2000). *The mysticism of Khwaju*. Nakhlebande Sho‘ara. In A. Amiri Khorasani (Ed.), . Kerman Studies Center. Vol. 1, pp. 329–337.

Khwaju-ye Kermani, M. b. A. (1999*). Ghazals of Khwaju-ye Kermani*. H. Mazhari, Ed. Kerman Cultural Services & Kerman Studies Center.

Dadbeh, A. (1991). *The perfection of Khwaju’s art and his precedence*. Khwaju: Special Issue of the International Congress Commemorating Khwaju-ye Kermani, pp.37–49.

Soheili Khansari, A. (Ed.). (1990). *Divan of Khwaju-ye Kermani*. Marvi Publications.

Soroush, A. (2000). *The expansion of prophetic experience*. Serat.

Samarqandi, D. b. B. (2003). *Tazkerat al-sho‘ara* (E. Browne, Ed.). Asatir.

Shayestehfar, M. (2008). *Study of the miniatures of the manuscript of Khwaju’s Divan in the Shiraz school*. Ketab-e Mah-e Honar, Vol. 126, pp.4–13.

Shafi‘i Kadkani, M. R. (2005). *The music of poetry*. Agah.

Shamisa, S. (1997). *The evolution of the ghazal in Persian poetry* (3rd ed.). Ferdows Publications.

Shamisa, S. (2000). *New and rare meters in Khwaju’s poetry*. Nakhlebande Sho‘ara. In A. Amiri Khorasani (Ed.). Kerman Studies Center. Vol. 2, pp. 735–747.

Safa, Z. (1990). *History of Persian literature in Iran*. Vol. 3, Pt. 2, 7th ed. Ferdows Publications.

Talebian, Y. (2000). *Nakhlebande Sho‘ara.*, Nakhlebande Sho‘ara. In A. Amiri Khorasani (Ed.). Kerman Studies Center. Vol. 2, pp. 803–815.

Ebadian, M. (2000). *The foundation of the eighth ghazal*. Nakhlebande Sho‘ara. In A. Amiri Khorasani (Ed.) . Kerman Studies Center. Vol. 2, pp. 860–875.

Frankl, V. E. (1993). *The doctor and the soul*. Translated by F. Saif Behzad. Dorsa.

Frankl, V. E. (2012). *Man’s search for ultimate meaning.* Translated by Sh. Abbasi. Parseh.

Frankl, V. E. (2015). *The unheard cry for meaning.* Translated by M. Tabrizi & A. Alaviniya. Fararavan.

Frankl, V. E. (2017). *Man’s search for meaning*. Translated by N. Salehian & M. Milani. Dorsa.

Frankl, V. E. (2021). *Yes to life*. Translated by Sh. Abbasi. Parseh.

Frankl, V. E. (2011). *Logotherapy: Foundations and applications*. Translated by M. Milani. Dorsa.

Mahyar, A. (2000). *Khwaju-ye Kermani as a profound thinker in Persian poetic meters*. I, Nakhlebande Sho‘ara: In A. Amiri Khorasani (Ed.). Kerman Studies Center. Vol. 2, pp. 39–47.

Malekian, M. (2005). *Moshtaqi va mahjuri*. 4th ed. Negah-e Mo‘aser.

Nafisi, S. (1928). *Nakhlebande sho‘ara: Life and selected poems of Khwaju-ye Kermani*. Khavar Printing House.

Nikdar Asl, M. H. (2014). *The will to meaning in Hafez’s ghazals and Viktor Frankl’s logotherapy*. Journal of Didactic Literature, 6(22). pp. 171–208.

Vahidiyan Kamyar, T. (2000). *Khwaju’s innovation in prosodic meters*, Nakhlebande Sho‘ara: Proceedings of the International Congress Commemorating Khwaju-ye Kermani. . In A. Amiri Khorasani (Ed.) Kerman Studies Center. Vol. 2, pp. 1375–1388.

ادبیات تطبیقی
شاپا چاپی: ۶۵۱۲ - ۲۰۰۸ شاپا الکترونیکی: ۱۰۰۶ - ۲۸۲۱
Homepage: https://jcl.uk.ac.ir

تطبیق بنیان‌های معنای زندگی در غزلیات «خواجوی کرمانی» با نظریهٔ معنادرمانی ویکتور فرانکل*

میترا نظری[۱] | مراد اسماعیلی[۲]✉ | مریم رامین‌نیا[۳]

۱. دانش آموختهٔ کارشناسی ارشد، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گنبدکاووس، گلستان، ایران. mitra.nazari1399@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استادیار ، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گنبدکاووس، گلستان، ایران. m.esmaeeli21@gmail.com
۳. دانشیار، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گنبدکاووس، گلستان، ایران. maryam.raminnia@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقالهٔ پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۶
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۸
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

کلیدواژه‌ها:
معنای زندگی،
خواجوی کرمانی،
ویکتور فرانکل،
ادبیات تطبیقی،
معنای غایی.

چکیده

در روزگار کنونی که جوامع با بحران‌های هویتی، معنایی و عاطفی متعددی روبه‌رو هستند، بازخوانی میراث ادبی و عرفانی ایران از منظرهای نوین نه‌تنها ضرورتی علمی، بلکه نیازی اجتماعی است؛ پژوهش حاضر با رویکردی تطبیقی و میان‌رشته‌ای به تحلیل بنیان‌های معنای زندگی در غزلیات خواجوی کرمانی می‌پردازد و در پی آن است تا نشان دهد که ساختار معنابخشی شعر او چگونه با الگوی سه‌گانهٔ معنادرمانی ویکتور فرانکل ارزش‌های خلاق، تجربی و نگرشی و در نهایت معنای غایی قابل تطبیق است. روش کار، تحلیل محتوای کیفی با تکیه بر تطبیق مفهومی در ادبیات تطبیقی است. این پژوهش نشان می‌دهد که شعر خواجوی کرمانی واجد مجموعه‌ای از ارزش‌های خلاق، تجربی و نگرشی است؛ در بُعد خلاق، نوآوری‌های زبانی، تصویرپردازی‌های نقاشانه، برجستگی‌های موسیقیایی و نقش او در شکل‌گیری غزل تلفیقی، موجب تمایز خواجو و تأثیرگذاری او بر شاعرانی چون حافظ شده‌است. ارزش‌های تجربی، در وفاداری و یکتایی عشق، تأکید بر جمال معشوق، تقدم قرب معنوی بر قرب صوری نمود می‌یابند. در بُعد نگرش نیز، پذیرش رنج و تبدیل آن به امید، تأکید بر اراده، باور به گذرایی زندگی و رهایی از سلطهٔ نفس از مهم‌ترین مؤلفه‌های شعر او هستند. مهم‌تر آنکه نظام فکری خواجو در نهایت به سوی معنای غایی پیش می‌رود؛ مفهومی که در شعر او با شناختن رسالت وجودی انسان و تلاش برای یافتن حقیقت ادامه پیدا می‌کند و در نهایت پس از فنای از خود به وصال می‌انجامد.

***استناد:** نظری، میترا؛ اسماعیلی، مراد؛ رامین‌نیا، مریم (۱۴۰۴). تطبیق بنیان‌های معنای زندگی در غزلیات «خواجوی کرمانی» با نظریهٔ معنادرمانی ویکتور فرانکل. *ادبیات تطبیقی*، ۱۸ (۳۴)، ۲۸۱-۲۵۹.

DOI: http//doi.org/ 10.22103/jcl.2026.26471.3918

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

۱. مقدمه

قالب غزل از دیرباز تاکنون، یکی آشناترین و دل‌پذیرترین قالب‌های شعری برای ایرانیان بوده و بخش بزرگی از میراث ادبی و عاطفی فارسی در این قالب شکل گرفته‌است. بسیاری از شیواترین و موزون‌ترین سروده‌های فارسی در غزل متجلی شده و این قالب، به‌سبب ظرفیت کم‌نظیر خود در بیان احساسات، تجربه‌های عاشقانه و تأملات عرفانی، همواره یکی از مهم‌ترین بسترهای آفرینش ادبی محسوب شده‌است. چنان‌که شمیسا غزل فارسی را نه‌تنها محصول فرهنگ و تمدن ایرانی، بلکه «نمایندهٔ تمام‌عیار ادبیات پارسی» دانسته و مضمون‌های عاشقانه و عارفانه آن را بازتاب‌دهندهٔ لطافت احساس و عمق اندیشه ایرانی معرفی می‌کند (ر.ک: شمیسا، ۱۳۷۰: ۲۸۴). پایداری این قالب طی سده‌ها، موجب ماندگاری مضامین احساسی و عرفانی در حافظهٔ فرهنگی ایرانیان شده و ارزش ادبی آن را به‌جای هیچ تردیدی باقی نگذاشته‌است.

سده‌های هفتم و هشتم هجری یکی از مراحل مهم تحول خود غزل فارسی محسوب می‌شوند؛ دورانی که شاعران میان بیان عاطفهٔ سنتی و گرایشات عرفانی، راه‌های تازه‌ای را در آفرینش ادبی می‌جویند؛ در میان شاعرانی که در فرایند تحول غزل فارسی نقشی برجسته داشته‌اند، خواجوی کرمانی جایگاهی ویژه دارد. با این وجود، جایگاه او، با وجود تأثیرگذاری گسترده، کمتر به‌شایستگی شناخته شده‌است. قرنی که خواجو در آن زیسته، یعنی قرن هشتم، عصر شکوفایی غزل است و او نیز در این عرصه به مرتبه‌ای ممتاز رسیده‌است.

خواجو در غزل‌های خود با ترکیب شیوهٔ سعدی و اندیشه‌های عرفانی، به آفرینش سبکی دست یافته که بعدها حافظ آن را به کمال رسانید. پژوهش‌های جدید نیز نشان داده‌اند که بخش مهمی از ساختار بیانی، تخیل تصویری و سلوک معنوی حافظ، از بستر شعر خواجو قابل ردیابی است (ر.ک: براتی و روان‌سالار، ۱۴۰۰: ۳۵۵). به بیانی دیگر، او در تلفیق غزل عاشقانه و عارفانه در قرن هشتم جایگاهی بی‌بدیل دارد و با وجود این تأثیرگذاری گسترده، هم‌چنان در سایه قرار گرفته و «مهجوریت» او با جایگاه واقعی‌اش سازگار نیست.

۱-۱. بیان مسئله

نگاه خاص خواجو به زندگی، هستی، و معنای آن یکی از عواملی است که شعر او را متمایز می‌سازد. او نه‌تنها در بیان تجربه‌های احساسی و عرفانی، بلکه در تلقی از «هدف زندگی» و «معنای وجودی انسان»، دیدگاهی تأمل‌برانگیز دارد که در بافت غزل‌های او انعکاس یافته‌است. اگرچه خواجو به‌صورت مستقیم وارد بحث نظری «معنای زندگی» نمی‌شود، اما نگرش او به مرگ و فنا، عشق، رهایی، حرکت به‌سوی کمال، تجربه‌های روحی و مفهوم «بقا» در پرتو «فنا» نشان می‌دهد که دستگاه فکری او قابلیت تحلیل از منظر نظریه‌های جدید روان‌شناسی معنا را دارد. به‌همین‌دلیل، برای واکاوی عمیق‌تر غزلیات خواجو، این پژوهش رویکردی نو برگزیده‌است؛ رویکردی که بتواند میان جهان‌بینی عرفانی او و مفاهیم جدید معنا در روان‌شناسی پیوند برقرار کند. نظریهٔ معنادرمانی [i] ویکتور فرانکل [ii]، که یکی از نظریه‌های بنیادین روان‌شناسی دربارهٔ «معنای زندگی» است، از آن‌رو برگزیده شده که هم‌خوانی قابل توجهی با اندیشه‌های عرفانی دارد؛ به‌ویژه در مفاهیمی همچون اراده معطوف به معنا، رنج به‌مثابه فرصت تعالی، و جست‌وجوی ارزش‌های غایی.

بررسی معنای زندگی در شعر خواجوی کرمانی با این رویکردی، از چند وجه ضرورت دارد؛ نخست آن‌که در روزگار معاصر که انسان با بحران‌های معنا، کم‌رنگ شدن امید، تجربهٔ پیچیدهٔ رنج و گسست‌های وجودی روبه‌رو است، خوانش عرفانی از متون کلاسیک می‌تواند امیدآفرین و انسان‌ساز باشد. از سوی دیگر، ظرفیت‌های معرفتی عرفان کلاسیک فارسی، به‌ویژه در غزلیات خواجو، هنوز به‌صورت نظام‌مند در پیوند با نظریه‌های جدید معناشناسی وجودی واکاوی نشده‌است. این خلأ پژوهشی موجب شده‌است پیوند میان میراث ادبی عرفانی و دانش‌های دیگر همانند روان‌شناسی کمتر دیده شود. حال آنکه چنین ارتباط‌هایی می‌تواند

[i] Logotherapy

[ii] Victor Frankl

افق‌های تازه‌ای برای فهم رنج، عشق، آفرینش‌گری و معنای غایی در فرهنگ و اندیشهٔ ایرانی بگشاید. بدین‌سان، این پژوهش می‌کوشد با بهره‌گیری از نظریه معنادرمانی فرانکل، منظومهٔ فکری خواجوی کرمانی را بازخوانی و مؤلفه‌های معنا در زندگی از منظر او را استخراج کند تا تصویری روشن از نوع نگاه او به «معنا»، «ارزش‌های زندگی» و «هدف غایی هستی» پدید آید.

۱-۲. روش پژوهش

در این پژوهش برای تحلیل سازوکارهای معنای زندگی در شعر خواجو، از رویکرد تطبیقی و میان‌رشته‌ای بهره گرفته شده‌است. این گونه تطبیق، از نوع تطبیق نظری - مفهومی در ادبیات تطبیقی است و امکان می‌دهد تا ابعاد انسان‌شناختی و ارزش‌مدار شعر خواجودر نسبت با نظریه‌های معنا در علوم انسانی معاصر بازخوانی شود. چنین نگرشی امکان آشکارسازی ابعاد انسان‌شناختی، معنوی و هنری در غزلیات خواجو را فراهم می‌کند و نشان می‌دهد چگونه تجربه‌های عاطفی، عرفانی و زیباشناختی او با مؤلفه‌های ارزش‌های تجربی، نگرشی و خلاق فرانکل قابل مقایسه و تحلیل است. بدین‌ترتیب، پژوهش حاضر در مرز میان ادبیات کلاسیک فارسی، روان‌شناسی معناگرا و مطالعات تطبیقی و بین‌رشته‌ای قرار می‌گیرد.

۱-۳. پیشینهٔ پژوهش

بررسی پیشینه نشان می‌دهد که اگرچه آثار ارزشمندی پیرامون جایگاه خواجو در تحول غزل فارسی به نگارش درآمده‌است؛ برای آشنایی بیش‌تر با پیشینهٔ تحقیقات خواجوشناسی می‌توان به *کتاب‌شناسی خواجو* از کمال‌الدینی و مجموعه‌مقالات دوجلدی *نخل‌بند شعرا* با تدوین امیری خراسانی مراجعه کرد؛ اما هیچ تحقیق مستقلی در تطبیق شعر او با نظریهٔ معنادرمانی ویکتور فرانکل صورت نگرفته‌است. در حقیقت، پژوهش‌هایی که پیرامون غزلیات خواجوی کرمانی صورت گرفته‌است غالباً بر جنبه‌های تاریخی، موسیقیایی و تصویری شعر این شاعر متمرکز بوده‌اند و کمتر پژوهشی به تحلیل ساختار معنایی در اشعار او از منظر روان‌شناختی پرداخته‌است. بنابراین پژوهش حاضر را، که تلاشی برای تطبیق و پیونددادن شعر خواجو با مکتب روان‌درمانی معناگرای ویکتور فرانکل است می‌توان گامی نو و ابتکاری در بررسی شعر خواجو دانست.

۱-۴. چارچوب مفهومی

نظریهٔ معنادرمانی فرانکل بر پایهٔ تصویری متفاوت از انسان بنا شده‌است؛ انسانی که نه‌صرفاً محصول نیروهای ناهشیار فرویدی است و نه‌صرفاً واکنشی به محرک‌های بیرونی در رفتارگرایی. فرانکل، انسان را موجودی آزاد، مسئول، معناجو و قادر به انتخاب نگرش خود حتی در سخت‌ترین شرایط می‌داند (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۹: ۴۲). در این دستگاه نظری، رنج عامل فرساینده نیست؛ فقدان معناست که انسان را از پای درمی‌آورد (ر.ک: فرانکل، ۱۳۸۹: ۱۵۵). بنابراین جوهرهٔ انسان نه در نیازهای زیستی یا کشمکش‌های ناخودآگاه، بلکه در «ارادهٔ معطوف به معنا» نهفته است که بنیادی‌ترین نیروی محرک رفتار انسانی شمرده می‌شود (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۳: ۲۵).

برای آشنایی بیشتر با این روان‌شناس معروف باید گفت، ویکتور فرانکل متخصص اعصاب، روان‌پزشک و رئیس بخش اعصاب بیمارستان روچیلد در وین، بنیان‌گذار مکتب لوگوتراپی یا معنادرمانی است و تلاش‌های زیادی برای تبیین معناداری زندگی انسان انجام داده‌است. فرانکل در تعریف لوگوتراپی می‌گوید: «ترجمهٔ تحت‌اللفظی «لوگوتراپی» درمان به‌وسیلهٔ معنی است. البته می‌توان آن را شفایافتن به‌یاری معنی نیز ترجمه کرد» (فرانکل، ۱۳۸۸: ۱۳). او در جایی دیگر می‌گوید: «لوگوتراپی بر معنی هستی انسان و جست‌وجوی او برای رسیدن به این معنی تأکید دارد. بنیان لوگوتراپی، تلاش برای یافتن معنا در زندگی و اساسی‌ترین نیروی محرک دوران زندگی هر فرد است» (فرانکل، ۱۳۸۹: ۱۴۳-۱۴۴). در حقیقت، هسته و اساس مکتب معنادرمانی فرانکل آن است که همهٔ نابسامانی‌های روانی به این برمی‌گردد که شخص معنایی برای زندگی خود نمی‌یابد و هدفی برای زندگی در سر ندارد.

برای درمان همهٔ بیماری‌های روانی، باید به فرد بیمار القای معنا و هدف کنیم. اگر شخص هدف یافت، وضع روانی او به‌هنجار می‌شود. با ورود معنا به زندگی، همهٔ خواسته‌ها و سلوک ما به یک هدف معطوف و سراپای وجودمان طالب یک چیز می‌شود (ر.ک: ملکیان، ۱۳۷۹: ۱۸۵).

۱-۴-۱. دو سطح معنا

فرانکل از دو سطح معنا سخن می‌گوید: یکی «معنای زمینی» یا معنایی که می‌توان در هر لحظه از زندگی دریافت و دیگری «معنای غایی» یا «آسمانی». به باور او نمی‌توان وجود معنایی را که گویی آسمانی است، انکار کرد؛ منظور او از معنای غایی، معنایی است که اگرچه وصول به آن ممکن نیست و ماورای قدرت محدود فهم بشری است، اما انسان می‌تواند در افق نگاه تند و تیزی به آن بیندازد. این معنا برای دین‌داران می‌تواند خدا باشد و برای غیردین‌داران می‌تواند علم، جست‌وجوی حقیقت، طبیعت یا تکامل باشد (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۰: ۱۳۹). او همچنین در کتاب «انسان در جست‌وجوی معنا» راه‌های یافتن معنا در زندگی را به سه امر کلی خلاصه می‌کند. این سه معنی کلی و عام، در تمام تفسیرهایی که از آثار فرانکل در دست است، قابل مشاهده می‌باشد. او در کتاب مذکور می‌گوید: «معنا را از سه راه می‌توان یافت: ۱- با انجام کاری شایسته ۲- با درک ارزش روحی ۳- با پذیرش رنج» (فرانکل، ۱۳۸۹: ۶۹). این سه شکل در تعابیر مفسران فرانکل با عناوین ذیل آمده‌است. ۱- ارزش‌های خلاق[i] ۲- ارزش‌های تجربی[ii] ۳-ارزش‌های نگرشی[iii] که هر کدام از این موارد نیز به‌صورت‌های جزئی‌تری تقسیم می‌گردد که در متن مقاله به آن‌ها اشاره خواهدشد.

نگارندگان در این جستار، با بهره‌گیری از نظریهٔ معنادرمانی فرانکل، در پی استخراج معنای زندگی و عوامل و مؤلفه‌های زمینه‌ساز معنا در نظرگاه این شاعرِ عارف هستند. همچنین یافتن پاسخ‌هایی برای پرسش‌هایی چون: نظام ارزش‌های سه‌گانهٔ فرانکل چگونه در غزلیات خواجو تجلی یافته‌اند؟ معنای غایی در اشعار او به چه مفاهیمی اشاره دارد؟

۲. بحث و بررسی

در این قسمت، بر اساس چارچوب نظری مذکور به بررسی غزلیات خواجوی کرمانی پرداخته می‌شود و ارزش‌های سه‌گانه و معنای غایی در نگاه و اندیشهٔ خواجو مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند.

۲-۱. ارزش‌های خلاق

در نظام معناشناختی فرانکل، «ارزش‌های خلاق»، بنیادی‌ترین راه دست‌یابی انسان به معناست؛ زیرا انسان از طریق «عمل، آفرینش، و افزودن چیزی به جهان» معنای زندگی خود را تحقق می‌بخشد (ر.ک: فرانکل، ۱۴۰۰: ۵۸). هنر، نوشتن، موسیقی، کار، مسئولیت‌پذیری و هر کنشی که در جهان اثری واقعی بگذارد، نمودهای ارزش‌های خلاقند.

۲-۱-۱. تجلی ارزش‌های خلاق در شعر خواجو

یکی از مهم‌ترین عرصه‌های بروز ارزش‌های خلاق در شعر خواجو، آگاهی او از توان هنری خویش و تبدیل این آگاهی به منبعی برای معنا، انگیزش و تداوم آفرینش ادبی است. همان‌گونه که فرانکل تأکید می‌کند، انسان زمانی معنای زیستن را تجربه می‌کند که «چیزی از خود به جهان بیفزاید» و «خلاقیت خویش را در کار، گفتار و اثر آشکار سازد» (فرانکل، ۱۳۹۰: ۸۱). خواجو دقیقاً این الگو را در مقام شاعر محقق کرده‌است: او از طریق آفرینش مداوم و هویت‌بخشی هنری، ارزش زیستن خویش را در تولید اثر می‌یابد.

---

[i] Creative Values [ii] Experiental Values [iii] Attitadinal Values

در زندگی و شعر خواجوی کرمانی، خلاقیت شعری نه‌تنها هنر، بلکه نوعی راه معنوی برای بروز حقیقت درونی است. شعر برای او ابزاری است که از طریق آن به درک و تبیین معنا می‌رسد. در ادامه به دو شکل از ارزش‌های خلاق در غزلیات خواجو پرداخته خواهدشد؛ در ابتدا، به برخی نمودهای بازتاب خلاقیت در کلام خود او اشاره می‌گردد و سپس، نمودهای خلاقیت او از منظر دیگران مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

۲-۱-۱-۱. خودآگاهی خلاق و هویت هنرمندانه

خواجو در چندین غزل، منشأ توان شعری خویش را «درونی» و «خودجوش» معرفی می‌کند؛ یعنی دقیقاً همان تعریفی که فرانکل از خلاقیت می‌دهد: قدرتی درونی که محصول انتخاب‌گری و آگاهی است، نه تقلید یا وابستگی بیرونی.

او در غزلی مشهور می‌گوید:

زلال مشربم از لفظ آب‌دار خود است — نثار گوهرم از کلک در نثار خود است
من ارچه بنده شاهم، امیر خویشتنم — که هرکه فرض کنی شاه و شهریار خود است
اگر حدیث ملوک از زبان تیغ بود — مرا ز تیغ زبان، سخن‌گزار خود است
نظر به قلّت مالم مکن که نازش من — به مطمح نظر و طبع کان یسار خود است
توام به هیچ شماری ولی به‌حمدلله — که فخر من به کمالات بی‌شمار خود است

(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۸: ۷۶)

این ابیات نشان می‌دهد که شاعر، منشأ ارزش اثر را نه در حمایت شاهان یا انتساب به بزرگان، بلکه در خلاقیت درونی می‌بیند. او به‌صراحت می‌گوید:

چه نسبتم به بزرگان کنی که منصب من — به نفس نامی و نام بزرگوار خود است

(همان: ۷۶)

این «خوداتکایی زیباشناختی» با نگرش فرانکل هماهنگ است؛ جایی که تأکید می‌کند معنا زمانی پایدار است که از «درون» برخیزد نه از تحمیل اجتماعی (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۶: ۱۶۰).

۲-۱-۱-۲. خلاقیت به‌مثابه ارتقای وجودی

در بسیاری از ابیات، خواجو خلاقیت شعری خود را تا حد یک ارتقای وجودی می‌بیند:

گرچه در عالم خاک است مقامم، لیکن — برتر از چرخ برین منزل و مأوای من است

(همان: ۱۰۱)

این تلقی، همان وضعیتی است که فرانکل «تغییر سطح وجودی از طریق کار خلاق» می‌نامد؛ یعنی هنرمند با آفرینش اثر، از سطح واقعیت روزمره فراتر می‌رود و در «افق معنایی برتر» مستقر می‌شود.

۲-۱-۱-۳. تمایز شاعر خلاق از مقلدان

خواجو در بسیاری از ابیات، مرزی روشن میان خلاقیت اصیل و تقلید ترسیم می‌کند. این تفکیک دقیقاً با نظریهٔ فرانکل قابل تطبیق است؛ زیرا او تأکید دارد که معنای واقعی، در «آفریدن» است نه «بازآفرینی».

خواجو می‌گوید:

صفیر بلبل طبعم شنو وگرنه به باغ نوای قمری و بانگ هزار بسیار است

(همان: ۷۹)

و نیز:

نه هر که تیغ زبان می‌کشد جهان‌گیر است نه هر که لاف سخن می‌زند سخن‌دان است

(همان: ۹۷).

این ابیات، «اصالت» را معیار ارزش زیباشناختی معرفی می‌کند؛ درست همان‌گونه که فرانکل می‌گوید انسان تنها زمانی خلاق است که خویشتنِ یگانه‌اش را متحقق کند نه آن‌که نقش‌های آماده را تکرار کند.

۲-۱-۱-۴. خلاقیت خواجو به‌مثابه سرچشمهٔ تأثیرگذاری ادبی

به شهادت پژوهش‌ها، خواجو حلقهٔ اتصال مهمی میان سبک سعدی و حافظ است (ر.ک: انوری، ۱۳۷۹/ ج.۱: ۹۷). این تأثیرگذاری گسترده، دقیقاً مصداق «اثرگذاری وجودی» در نظریهٔ فرانکل است: ارزش‌های خلاق تنها در «خلق اثر» نیست، بلکه در «گسترش اثر» و «تأثیر بر دیگران» معنا می‌یابد.

خود خواجو بارها بر این تأثیرگذاری تأکید می‌کند:

ز بحر شعر مر او را بسی غنیمت‌هاست که از لطافت خواجو سفینه پرگهر است

(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۸: ۸۴)

منم آن طوطی خوش‌نغمه که هنگام سخن طوطیان را شکر از لفظ شکرخای من است

(همان: ۱۰۱)

این ابیات نشان می‌دهد که او تداوم حیات اثر هنری در ذهن نسل‌ها را بخشی از معنای هستی خود می‌بیند؛ امری که فرانکل آن را «بقای معنابخش» می‌نامد.

در تمام این شواهد، خواجو شاعری است که معنای وجودی خویش را در خلاقیت مستمر، آفرینش ادبی، تأثیرگذاری بر دیگران و یگانگی هنری خود می‌یابد. او نه‌تنها اثر می‌آفریند، بلکه از خلال آفرینش، «خود» را می‌آفریند؛ و این دقیقاً همان تعریفی است که فرانکل از ارزش‌های خلاق ارائه می‌کند.

۲-۱-۲. خلاقیت‌های خواجو از منظر دیگران

منتقدان و آشنایان به غزل فارسی، خواجوی کرمانی را در برخی زمینه‌ها خلاق و پیش‌رو در غزل می‌دانند و شعر او را حاصل ترکیبی از خلاقیت هنری، نوآوری سبکی، توان موسیقایی و سامان‌دهی یک جهان شاعرانه می‌دانند. در ادامه به بررسی برخی از نوآوری‌های خواجو که منتقدان ادبی به آن‌ها اشاره داشته‌اند، پرداخته می‌شود.

۲-۱-۲-۱. نوآوری هنری و نقش محوری خواجو در تکوین غزل فارسی

خواجوی کرمانی یکی از شاعرانی است که به باور اغلب آشنایان با تاریخ ادبیات و شعر فارسی جایگاهی ویژه در نوآوری سبکی و تکامل غزل فارسی دارد و القابی چون «خلاق‌المعانی» و «نخل‌بند شعرا» نیز می‌تواند به همین موضوع اشاره داشته‌باشد (ر.ک: نفیسی، ۱۳۰۷: ۷-۸؛ طالبیان، ۱۳۷۹: ۸۰۳- ۸۱۵). در توضیح این مطلب باید گفت، روش خواجو در غزل‌سرایی ویژهٔ خود او بوده و ترکیب و اصطلاحات غزل‌های او در اشعار دیگر شاعران وجود ندارد و با وجود پیروی خواجو از شاعران بسیار، دیوان او سرشار از واژگان و ترکیبات و اصطلاحات بدیعی است که گواهی بر اندیشهٔ خلاق شاعر دارد. ذبیح‌الله صفا درین‌باره می‌نویسد: «در غزل، صاحب شیوه‌ای لطیف و اثرگذار است و بسیاری از مضامین تازهٔ قرن هشتم در شعر او شکل یافته‌اند» (صفا، ۱۳۷۲/ ج.۳: ۵۹۵). همچنین غزل خواجو چندموضوعی بوده و تجمع اندیشه و موضوع متعدد و متنوع در غزل از ویژگی غزل خواجو و پدیده‌ای بدیع است؛ چراکه با فاصله از تک‌موضوعی گرایش به چندموضوعی داشته و از توصیف به سمت ذکر اندیشه‌های شاعر در حرکت بوده‌است و با وجود دیده‌شدن برخی از نشانه‌های غزل قرن هشتم در آثار پیشنیان، واقعیت سیر غزل فارسی بیان‌گر آن است که خواجوی کرمانی، پیش‌آهنگ و گسترش‌دهندهٔ غزل پارسی در آغاز قرن هشتم است (ر.ک: عبادیان، ۱۳۷۹/ ج.۲: ۸۶۲-۸۶۴).

این نوآوری‌های هنری خواجو، مصداق روشنِ ارزش خلاق در نظام معنایابی فرانکل است؛ زیرا به تعبیر او: ارزش خلاق یعنی افزودن چیزی به جهان که پیش از آن نبود» (فرانکل، ۱۴۰۰: ۵۸).

۲-۱-۲-۲. موسیقایی‌بودن شعر و آگاهی خواجو از سازها

یکی از جلوه‌های مهم ارزش‌های خلاق در شعر خواجوی کرمانی، آفرینش موسیقایی در زبان و معناست. ویکتور فرانکل در تبیین «ارزش‌های خلاق»، تأکید می‌کند که انسان از طریق آفرینش هنری و علمی می‌تواند معنای زندگی را محقق کند (ر.ک: فرانکل، ۱۳۷۲: ۷۵). بر این اساس، هرگونه فعالیتی که به آفرینش اثر و تولید زیبایی منجر شود، مصداقی از تحقق معنا از راه عمل خلاق است. او همچنین موسیقی را لحظه‌ای کوتاه اما سرشار از معنای زیستن می‌داند (ر.ک: فرانکل، ۱۳۷۲: ۱۰۵).

یکی از نمودهای برجستهٔ ارزش‌های خلاق در شعر خواجو، اشراف گستردهٔ او بر موسیقی و سازهای ایرانی است؛ خواجو از شاعرانی است که در سنین کودکی موسیقی را به‌خوبی فراگرفته‌است (ر.ک: سهیلی خوانساری، ۱۳۶۹: ۳۱) و به همین‌سبب، نه‌تنها نام ده‌ها ساز و اصطلاح موسیقایی را در شعر خود وارد کرده، بلکه کاربرد آن‌ها در ابیات او جنبهٔ تزیینی ندارد و بخشی از نظام زیبایی‌شناختی شعر اوست. او در غزلیات خود از بیش از سی ساز نام می‌برد؛ سازهایی چون: چنگ، رباب، ارغنون، بربط، دف، قانون، نای، نی‌لبک، طنبور و... به بیانی دیگر، خواجو شاعری است که نه‌تنها سازها را می‌شناسد، بلکه کارکرد موسیقایی آن‌ها را در بافت شعری به‌کار می‌گیرد. این آشنایی با موسیقی سبب گردیده تا خواجو در غزل‌هایش وزن‌هایی را به‌کار ببرد که در شعر کم‌سابقه و یا بی‌سابقه بوده‌است؛ او حتی یازده وزن جدید را نیز ابداع کرده‌است (ر.ک: ماهیار، ۱۳۷۹/ ج.۲: ۴۳؛ وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۱۳۷۸- ۱۳۸۰؛ شمیسا، ۱۳۷۹: ۷۳۵- ۷۴۷).

در نتیجه، می‌توان گفت که خواجوی کرمانی با آگاهی از موسیقی و بهره‌گیری خلاقانه از سازها و نغمه‌ها و ابداع وزن‌های جدید، غزل فارسی را از سطح تغزل صرف به عرصهٔ هنری چندوجهی رساند؛ جایی که صدا، معنا و احساس در یک ساختار منسجم گرد هم می‌آیند. این آفرینش موسیقایی را می‌توان یکی از بارزترین نمودهای تحقق «ارزش‌های خلاق» در اندیشهٔ فرانکل دانست؛

زیرا شاعر در آن، از رهگذر آفرینش هنری، معنای زندگی را متجلی می‌سازد. در چارچوب فرانکل، این سطح از خلاقیت زبانی‌موسیقایی مصداق روشن تحقق ارزش خلاق است؛ زیرا شاعر از رهگذر هنر، تجربهٔ زیباشناختی تازه‌ای برای دیگران پدید می‌آورد. افزون بر این، تداوم تأثیر خواجو بر غزل پس از او به‌ویژه در نزد حافظ مصداق «ارزش خلاق پایدار» است؛ یعنی اثری که دیگران از آن بهره گرفته و به سمت کمال پیش می‌برند (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۳: ۸۲).

۲-۱-۲-۳. نقش خواجوی کرمانی در شکل‌گیری غزل تلفیقی

از مهم‌ترین دستاوردهای شعری خواجوی کرمانی، تلفیق دو گرایش بزرگ در شعر فارسی قرن هشتم است: یکی تغزل عاشقانه و حسی سعدی و دیگر عرفان شورانگیز مولوی. خواجو در زبان و مضمون میراث‌دار سعدی و پیش‌آهنگ حافظ است. او صور خیال تغزلی سعدی را با بیان رمزی و درون‌گرای مولوی درآمیخت و از این راه، «سبکی میانه و لطیف» پدید آورد. این سبک در واقع، همان‌گونه‌ای است که بعدها در غزل حافظ به کمال رسید؛ یعنی غزل تلفیقی، غزلی که در آن عشق انسانی و الهی درهم می‌آمیزند (ر.ک: شمیسا، ۱۳۷۰: ۱۲۱). به‌همین‌سبب است که به باور منتقدان این‌که گفته‌اند، دارد سخن حافظ طرز سخن خواجو، به‌هیچ‌روی گزافه نیست، بلکه سخنی است راست و درست و در این زمینه کمال هنر از آنِ خواجه است و فضل تقدم از آنِ خواجو (ر.ک: دادبه، ۱۳۷۰: ۴۷).

با این تفاسیر می‌توان گفت، خواجو هرچند مکتب مستقلی تأسیس نکرد، اما مسیر معنابخش غزل را هموار ساخت؛ مسیری که حافظ با ژرف‌سازی زبان و چندلایگی معنا آن را به اوج رساند. به بیان فرانکلی، «آفرینشِ معنا در اثر هنری، حتی اگر خالق آن نادیده گرفته‌شود، همچنان ارزش وجودی خود را حفظ می‌کند» (فرانکل، ۱۳۸۲: ۹۷). این سخن به‌روشنی دربارهٔ میراث خواجو صادق است.

۲-۱-۲-۴. خواجو و صورخیال نقاشانه

همان‌گونه که گفته شد، در آرای ویکتور فرانکل ارزش‌های خلاق از جایگاهی خاص برخوردارند؛ چراکه انسان‌ها از طریق آفریدن، جهان را پُرمعنا می‌کنند. هر فعالیت هنری، اعم از شعر، نقاشی، موسیقی و ... نوعی از تولید معنا است. اگر این اصل را مبنا قرار دهیم، توجه به این نکته از اهمیت ویژه‌ای برخوردار خواهدشد که خواجو نه‌تنها شاعر، بلکه در برخی منابع و پژوهش‌ها فردی آشنا با نقاشی و هنرهای بصری معرفی شده‌است. این توانایی با ترکیب هنر شاعری او سبب شده‌است جهان غزلیات او سرشار از تصاویر بصری ، رنگ، ترکیب‌بندی و تشبیهات نقاشانه باشد؛ امری که می‌توان آن را تجلی کامل ارزش خلاقانه دانست. پیرامون آشنایی خواجو با نقاشی مطالب زیادی از سوی آگاهان به دانش تاریخ ادبیات و سبک‌شناسی بیان شده‌است؛ برای مثال صفا بر این باور است که خواجو از «ارباب ذوق» بوده و در کنار موسیقی و خط، با تصویرگری نیز آشنا بوده‌است (ر.ک: صفا، ۱۳۷۲/ ج.۳: ۵۹۱).

ابیات بسیاری که حاوی رنگ‌پردازی، ترکیب‌بندی نقاشانه، نور و سایه‌پردازی و ... است. در غزلیات خواجو قابل مشاهده است. او همچنین به شکل کم‌نظیری از واژه‌گان رنگی استفاده می‌کند: زرین، نیلی، ارغوانی، سبز، سیمین، لاجوردین و... و همین رنگ‌آمیزی است که سبب شده‌است او را شاعری آشنا با نقاشی و ابزارهای رنگ‌آمیزی بدانند (ر.ک: شایسته‌فر، ۱۳۸۷: ۶). که خواجو یکی از مهم‌ترین شاعران تصویر پرداز قرن هشتم است و ساخت تصویری شعر او نشان می‌دهد که شاعر یا خود با نقاش آشنا بوده یا ذهنیتی نقاشانه داشته‌است.

این دقت نظر و نگاه نقاشانه که در اشعار خواجو متجلی شده، برای شاعران بعد از او امری جذاب بوده و سبب شده‌است حافظ نیز با نگاهی به اشعار خواجو، بدین شگرد روی آورد (ر.ک: آهن‌جان و دیگران، ۱۴۰۱: ۳۹– ۵۶) و چهره‌پردازی و رنگ‌پردازی را در شعر خود به اوج رساند (ر.ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۱۴۸). بنابراین نگاه نقاشانهٔ خواجو نه‌تنها ارزشی خلاق در شعر اوست، بلکه به‌نوعی یک جریان آفرینش هنری نیز به‌شمار می‌رود.

۲-۲. ارزش های تجربی

فرانکل «ارزش‌های تجربی» را یکی از سه راه بنیادین معنایابی می‌داند؛ ارزش‌هایی که انسان از طریق تجربهٔ مستقیم جهان، دیگری، و زیبایی درک می‌کند و از رهگذر آن‌ها به معنا دست می‌یابد (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۰: ۸۱). در میان همهٔ تجربه‌ها، عشق برجسته‌ترین و مؤثرترین تجربهٔ وجودی است؛ تجربه‌ای که فرانکل آن را راهی برای رهایی انسان می‌شمارد و در سخت‌ترین شرایط اردوگاه، با اندیشیدن به همسرش به «حکمت نهایی عشق» دست می‌یابد (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۶: ۶۲). عشق از منظر او نیازی به فعالیت یا کوشش محبوب ندارد و همین امر، آن را تجربه‌ای بی‌قید، آزاد و معنازا می‌کند.

۲-۲-۱. ارزش‌های تجربی در غزلیات خواجوی کرمانی بر پایهٔ معناشناسی فرانکل

در سنت عرفانی ایران نیز عشق بنیادی‌ترین تجربهٔ معنوی است. عشق احساس دوست‌داشتنی همراه با وابستگی است و عارفان اساس هر محبتی را خداوند دانسته‌اند. اگرچه تعریف جامع از عشق دشوار است، اما همهٔ شاعران در «دوست‌داشتنی‌بودنِ» آن متفقند. خواجوی کرمانی، شاعری است که در غزلیاتش از دو سوی عشق زمینی و الهی سخن می‌گوید و عشق را پناهگاه انسان می‌داند:

به جز از عشق چون پناهی نیست　　برم از عشق هم به عشق پناه

(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۸: ۴۲۲)

در نگاه او محبوب نه وسیله‌ای برای رسیدن به خواسته‌ای دیگر، بلکه خودِ مقصد است:

حاجت ما تویی چرا که ز دوست　　حاجتی به از دوست نتوان خواست

(همان: ۵۸)

۲-۲-۱-۱. وفاداری و یکتایی معشوق

فرانکل تأکید دارد که در عشق حقیقی، محبوب یکتا و غیرقابل‌جایگزین است و هیچ‌کس دیگری نمی‌تواند نقش او را بگیرد (ر.ک: فرانکل، ۱۳۷۲: ۲۴۰). این نگاه، با جهان شاعرانهٔ خواجو کاملاً هم‌سوست. خواجو یکتایی محبوب را تا آن‌جا برجسته می‌کند که حتی «خامهٔ نقاش صنع» نیز قادر به خلق صورتی دیگر مانند او نیست:

همچو نقشت خامهٔ نقاش صنع　　صورتی صورت نمی‌بندد که بست

(همان: ۸۱)

خود را نیز نمونهٔ اعلای وفا می‌داند:

گر در قلم آرند وفانامهٔ عشاق　　اول سخنم بر سر طومار نویسند

(همان: ۲۰۴)

۲-۲-۱-۲. جمال معشوق و ارزشمندی زندگی

فرانکل عشق را منشأ زیبایی می‌داند و معتقد است این عشق است که جهان را برای انسان «ارزشمند» می‌کند (ر.ک: فرانکل، ۱۳۷۲: ۲۳۶). هرچند زیبایی ظاهری را سطحی‌ترین ساحت عشق دانسته و عشق مبتنی بر ظاهر را نوعی تقلیل مقام عاشق و معشوق می‌شمارد (همان: ۲۳۸ و ۲۴۹). در نگاه خواجو نیز جمال حقیقی معشوق ورای ادراک عقل است:

لطیفه‌ایست جمالش که از لطافت و حسن ز هرچه عقل تصور کند لطیف‌تر است

(همان: ۸۴)

و وصف آن، از توان زبان بیرون:

آن به که زبان درکشم از وصف جمالت زیرا که به کنهش نرسد خاطر وصاف

(همان: ۳۰۳)

زندگی نیز در سایهٔ یاد محبوب ارزش می‌یابد:

هر که را بینی به عالم دل به چیزی خوش بود عاشقان را دل به یاد چهرهٔ دلبر خوش است

(همان: ۸۷)

و حضور او بر رنج‌های روزگار می‌چربد.

اگر هزار شکایت بود ز دور زمانم چگونه شکر نگویم که در زمان تو باشم

(همان: ۳۴۷)

۲-۲-۱-۳. مقدم‌دانستن قرب معنوی بر قرب صوری

یکی از مهم‌ترین ساحت‌های «تجربهٔ عشق» در نظریهٔ فرانکل، ماندگاری عشق در نبود صوری محبوب است. او تأکید می‌کند که عشق حتی پس از نبودن فیزیکی محبوب ـ و حتی مرگ ـ باقی می‌ماند. اندیشیدن به معشوق و یاد خاطره‌ها را نیز یکی از منابع معنا در سخت‌ترین شرایط می‌داند. تجربهٔ او در اردوگاه که حتی از سرنوشت همسرش بی‌اطلاع بوده، نشان می‌دهد عشق اصیل به حضور جسمانی وابسته نیست (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۶: ۶۲– ۶۳). فرانکل همچنین عشق را «اشراق» و «از خود بر شدن» می‌داند که خرد توان درکش را ندارد (ر.ک: نیکداراصل، ۱۳۹۳: ۱۸۸). این اندیشه در عرفان اسلامی «شوق» نام دارد؛ کششی که در غیاب محبوب نیز حضور معنوی او را در دل عاشق زنده نگه می‌دارد (ر.ک: حاج‌زین‌العابدین و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۰۰).

خواجو نیز بارها نشان می‌دهد که نبود صوری محبوب، مانع عشق و یادآوری لحظه‌های وصل نیست. او خاطرات معشوق را سرچشمهٔ معنا و پناهگاه خویش می‌داند:

روزگاری روی در روی نگاری داشتم راستی را با رخش خوش‌روزگاری داشتم

همچو بلبل می خروشیدم به فصل نو بهار زانکه در بستان عشرت نوبهاری داشتم

خوف غرقابم نبود و بیم موج از بهر آنک کز میان قلزم محنت کناری داشتم

از کمین‌سازان کسی نگشود بر قلبم کمان چون به میدان زان صفت چابک‌سواری داشتم

گر غمم خون جگر می‌خورد هیچم غم نبود از برای آن‌که چون او غم‌گساری داشتم

(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۸: ۳۳۶-۳۳۷)

او همچنین «وصل روحانی» را مقصود حقیقی خود می‌داند:

مراد خواجو از او اتصال روحانیست نه همچو بی‌خبران حظّ نفس امّاره

(همان: ۴۳۳)

در نتیجه، عشق برای او نیز به‌مثابه فرانکل، تجربه‌ای فراعقلی است:

عشق، سرّیست که آفرینش را چشم فکرت بر آن نمی‌افتد

(همان: ۱۴۱)

۲-۲-۱-۴. هنر و طبیعت

در دستگاه فرانکل، تجربهٔ زیبایی‌شناختی ـ چه در هنر و چه در طبیعت ـ یکی از ارزشمندترین لحظه‌های معنازا در زندگی است. او از تجربه‌های زیباشناختی همچون تنفس در میان گل‌های اقاقیا، بوی بهار، یا دیدن طلوع خورشید به‌عنوان لحظه‌های نجات‌بخش یاد می‌کند (ر.ک: فرانکل، ۱۳۷۲: ۱۰۷).

در غزلیات خواجو نیز موسیقی و طبیعت دو سرچشمهٔ تجربهٔ معنوی‌اند. او از مطربان می‌خواهد برای آرامش جانش بنوازند:

ای پرده‌سرایان که در این پرده سرایید از پرده برون شد دلم، آخر بسرایید

(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۸: ۲۵۵)

در طبیعت نیز، خواجو با همان کیفیتی که فرانکل از گل، نسیم بهار و طلوع خورشید معنای حیات می‌یافت، به شادی و آرامش می‌رسد:

جان سرمستم به رقص آید ز شادی ذرّه‌وار هر نفس کز مشرق، ساغر برآید آفتاب

(همان: ۴۶)

یا:

با نفحات نسیم باد بهاران در دم صبح، احتیاج طبیب نباشد

(همان: ۱۷۳)

در هر دو نگاه، تجربهٔ زیبایی ـ خواه موسیقی، خواه طبیعت ـ لحظه‌ای است که انسان را از رنج روزمره جدا کرده و به سطحی متعالی از زیستن پیوند می‌دهد.

۲-۳. ارزش‌های نگرشی

فرانکل ارزش‌های نگرشی را والاترین سطح از ارزش‌های انسانی می‌داند؛ زیرا این ارزش‌ها نه از شرایط بیرونی، بلکه از «نحوهٔ نگرش فرد» در مواجهه با رنج‌ها، محدودیت‌ها و موقعیت‌های تغییرناپذیر زندگی ناشی می‌شوند (ر.ک: فرانکل، ۱۳۷۲: ۱۰۶). از منظر او، انسان در بسیاری از موقعیت‌ها توان تغییر شرایط را ندارد، اما همواره قادر است «چگونه نگریستن» به آن شرایط را انتخاب

کند. او در تجربه‌های شخصی خود در اردوگاه‌ها، رنج روانی حاصل از اهانت و خشونت کلامی را فرساینده‌تر از آزار جسمانی می‌داند (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۶: ۴۳). و تأکید می‌کند که قضاوت‌های نسنجیده، خشم و نفرت، از ناآگاهی سرچشمه می‌گیرند و سخن‌گفتن با چنین افرادی سودی ندارد (همان: ۴۵). از منظر او، رنج جزئی جدایی‌ناپذیر از زندگی است، و چنان‌که خود می‌گوید: «اگر زندگی معنا دارد، رنج نیز که بخشی از زندگی است، می‌تواند معنادار باشد» (همان: ۱۰۳).

۲-۳-۱. ارزش‌های نگرشی در اندیشهٔ خواجوی کرمانی

در شعر خواجوی کرمانی، همین نگرش به‌خوبی انعکاس یافته‌است؛ او در برابر سخنان گزنده، بی‌اعتنایی خردمندانه پیش می‌گیرد و ارزش والای انسانِ هنرمند را مستقل از داوری ناآگاهان می‌داند. در غزل‌های او، بی‌ارزش‌بودن طعنه‌های بی‌هنران و بی‌خردان در برابر کمال و هنر واقعی بارها یادآوری شده‌است. خواجو در ابیاتی مفصل، بیان می‌کند که انکار خصمانهٔ بی‌مایگان، کوچک‌ترین خللی در گوهر هنرمند ایجاد نمی‌کند؛ چنان‌که «سنگ بدگوهر» با شکستن «کاسهٔ زرین» نه بر ارزش خویش می‌افزاید و نه از ارزش زر می‌کاهد:

خصم بی‌آب اگر انکار کند طبع مرا — آب دریا به اراجیف شمر کم نشود
جم اگر اهرمنی سنگ زند بر جامش — قیمت لعل بدخشان به حجر کم نشود
دیو اگر گردن طاعت ننهد انسان را — همه دانند که تعظیم بشر کم نشود
کاه اگر کوه شود، سر به فلک بر نزند — ور سها کور شود، نور قمر کم نشود
دشمنم گر بگدازد ز حسد، گو بگداز — جرم کفّار به تعذیب سقر کم نشود
گر گیا خشک‌مزاجی کند و طعنه زند — باغ را رایحهٔ سنبل تر کم نشود
چه غم از منقصت بی هنران، زانکه به خبث — رفعت و رتبت ارباب هنر کم نشود
گرچه هست اهل خرد را خطر از بی‌خردان — حدّت خاطر دانا به خطر کم نشود
سخنم را چه تفاوت کند از شورش خصم — که به آشوب مگس، نرخ شکر کم نشود
جوهری را چه غم از طعنهٔ هر مشتری‌ای — که بدین قیمت یاقوت و گهر کم نشود
مکن اندیشه ز ایذای حسودان خواجو — نطق عیسی به وجود دم خر کم نشود
سنگ بدگوهر اگر کاسهٔ زرّین شکند — قیمت سنگ نیفزاید و زر کم نشود
گفته‌اند این مثل و من دگرت می‌گویم — که به تقبیح نظر، نور بصر کم نشود

(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۸: ۲۳۳-۲۳۴)

۲-۳-۱-۱. پذیرش رنج و تبدیل آن به امید

خواجو نیز همانند فرانکل رنج را نه امری پوچ، بلکه بخشی از مسیر معنا می‌داند. او رنج عاشقانه را که در عرفان نوعی «ابتلاء سازنده» است ـ با امید به وصال می‌پذیرد:

صبح وصل از افق مهر برآید روزی وین شب تیرهٔ هجران به سر آید روزی

(همان: ۴۵۶)

خواجو خویش را تسلیم‌پذیر نمی‌بیند و حتی در سخت‌ترین شرایط نیز ناله و ضعف را شایستهٔ سالک عاشق نمی‌داند:

خواجو آن نیست که از درد بنالد گرچه پیکار غمش بر جگر آمد

(همان: ۱۸۳)

۲-۳-۱-۲. نگرش مثبت به دشواری‌ها و نقش اراده

در دستگاه معنایی فرانکل، انسان در مواجهه با دشواری‌ها، با تغییر نگرش قادر است رنج را به «فرصت معنا» تبدیل کند. خواجو نیز بر همین بنیان تأکید دارد: دشواری‌های زندگی نباید مانع حرکت انسان شود؛ آنچه مانع است، «اندیشیدن بیش از حد به دشواری» است، نه خود دشواری:

دامن گل نبرد، هر که ز خار اندیشد مهره حاصل نکند، هر که ز مار اندیشد

(همان: ۱۷۷)

او راه رسیدن به مقصد را در تلاش و شجاعت می‌داند:

گر گنج طلب داری، از مار مترس ای دل ور خرمن گل خواهی، از خار مترس ای دل

(همان: ۳۱۸)

از نظر او، شناخت ارزش زیبایی‌ها و لذت‌ها بدون مواجهه با رنج ممکن نیست:

تا درد نیابند، دوا را نشناسند تا رنج نبینند، شفا را نشناسند

(همان: ۲۰۲)

۲-۳-۱-۳. نگرش به گذرایی زندگی

فرانکل آگاهی از گذرایی زندگی را محرک بهره‌گیری از فرصت‌های محدود حیات می‌داند (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۶: ۱۹۱). او تأکید می‌کند که حتی مرگ نیز نمی‌تواند ارزش لحظاتی را که زیسته‌ایم پاک کند (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۰: ۱۳۲). خواجوی کرمانی نیز در غزلیات خود، نگرش و جهان بینی خود را نسبت به مسئلهٔ مرگ و گذرایی زندگی را در قالب ابیاتی بیان نموده‌است، او مرگ را جزئی از زندگانی دانسته و در توصیف زندگی، به دیدگاه افرادی پرداخته که با بی توجهی به گذرایی فرصت‌ها، آن را ماندگار می‌پندارند و فنایی که در زندگانی پنهان است و اتمامی را که برای همگان وجود دارد، نادیده گرفته‌اند. او در تبیین مرگ نیز، با بینش دینی خود مبنی بر دوام روح در عالم معنوی،آن را فنا و خاتمه‌ای دانسته‌است که در آن بقا و ماندگاری پس از آن وجود دارد:

حیات چیست؟ بقایی فنا در او مضمر ممات چیست؟ فنایی بقا در او مضمون

(همان: ۴۰۲)

او آگاهی از فناپذیری را دلیل دم‌غنیمت‌شمری می‌داند:

خواجو چو این ایام را دیگر نخواهی یافتن باری به هر نوعی چرا ضایع کنی ایام را

(همان: ۲۸)

فرانکل هشدار می‌دهد که انسان نمی‌تواند تمام شرایط را تغییر دهد، اما می‌تواند «واکنش» خود را انتخاب کند (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۰: ۸۳). خواجو نیز، هم‌زمان با پذیرش تقدیر الهی، بر نقش ارادهٔ انسان تأکید می‌کند. او اگرچه بسیاری رویدادها را بیرون از اختیار می‌داند:

ای که گفتی که به غربت چه فتادی خواجو چه کنم؟ دور فلک دور فکند از وطنم

(همان: ۳۵۳)

اما در برابر عشق، گرچه رنج و زخم آن را می‌پذیرد، تأکید می‌کند که عاشق این گزند را «به اختیار» می‌پذیرد:

هر چند کز تو ضربت خنجر گزند نیست عاشق به اختیار پذیرد گزند را

(همان: ۲۶)

خواجو انسان را در گزینش اخلاقی مختار می‌داند و صاحبان قدرت را به مهربانی و عدالت فرا می‌خواند، که نشان‌دهندهٔ پذیرش نقش ارادهٔ انسانی در بهبود جهان است:

بر گدایان حکم کشتن هست سلطان را، ولیک هم به لطف عام او امید باشد عام را

(همان: ۲۸)

۲-۳-۱-۵. رهایی از سلطهٔ نفس

یکی از عناصر مهم نگرشی در عرفان، گذشتن از نفس است؛ در مکتب عرفان اسلامی، از بدو تالیف و پیدایش آثار عرفانی همواره نکوهش نفس امّاره مورد نظر شاعران و نویسندگان عارف بوده‌است. به‌گونه‌ای که در کمتر کتاب عرفانی است که نفس امّاره از دیدگاه عرفان مورد نکوهش قرار نگرفته‌باشد. عرفا دریچهٔ سعادت و راه ورود به بهشت برین را، پاگذاشتن بر روی نفس و امیال نفسانی می‌دانند. به عقیدهٔ صوفیان، چون سالک وجود خود را شکست، نور ذات احدیّت که جامع جمیع اسماء و صفات الهی است، تمامی اجزای وجودش را فرامی‌گیرد و قوای نفسانی سالک در نور حق مستهلک و ناچیز می گردد. لازمهٔ تهذیب نفس، داشتن ایمان قوی، عشق به آفریدگار جهان و اظهار اخلاص به ساحت اوست (ر.ک: حاکمی، ۱۳۸۸: ۱۷). خواجوی کرمانی نیز در غزلیات خود، با پست‌دانستن مقام نفس، و با اختیاری که بر دوری‌گزیدن انسان از هواهای نفسانی قائل است، انسان را از پیروی از نفس و هوا و هوس بر حذر دانسته و یکی از راه های رهایی از آن را عقل ذکر کرده و خرد را راهنمایی در این امر بیان نموده‌است:

گر نفس راه می زند کاین طریق نیست از ره مرو که پیر خرد رهنمای توست

(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۸: ۷۲)

و یا:

اهل خرد متابعت نفس کی کنند شاه جهان چگونه شود بندهٔ عسس

(همان: ۲۸۴)

خواجو، برای بیان اهمیت گذر از نفس، به داستان خضر و چشمهٔ آب زندگانی که در ادب فارسی، از پربسامدترین تلمیح‌ها می‌باشد، اشاره کرده‌است. چشمهٔ آب حیات در تاریکی جای داشته که افراد با نوشیدن از آن به عمر جاودانی که مقصود همگان

بوده‌است، واصل می‌شدند. خواجو نفس را به‌عنوان تمثیلی از تیرگی های مسیر وصول به مقصد دانسته‌است که با گذر از آن، تحصیل خواسته‌ها میسر می‌گردد:

همچو خضر ز تیرگی نفس درگذر گر زانک آب چشمهٔ حیوان طلب کنی

(همان: ۴۷۸)

یکی دیگر از راه های پیشنهادی خواجو جهت رهایی از نفس، مسئلهٔ ریاضت می باشد که خواجو با بینش عرفانی خویش،ریاضت را راهی برای رهایی از نفس دانسته‌است و قناعت را نیز راهی برای وصول به مقصود ذکر کرده‌است:

نفس را بر سر میدان ریاضت کشتیم چون در این معرکه از بهر غزا آمده‌ایم

(همان: ۳۶۲)

پنجهٔ نفس به بازوی ریاضت بشکن گوی مقصود به چوگان قناعت بربای

(همان: ۴۳۷)

او با کفردانستن پیروی از نفس، رهایی از نفس را موجب ارزشمندی مرتبت انسان می داند:

از کف دیو طبیعت، باز گیر انگشتری تا بگیرم دست و بر تخت سلیمانت برم

نفس کافرکیش را گر بندهٔ فرمان کنی هر چه فرمایی شوم تسلیم و فرمانت برم

(همان: ۳۴۴)

۲-۴. معنای غایی

در روان‌درمانی معنویِ فرانکل، معنای غایی عالی‌ترین سطح معنا در زندگی انسان است؛ معنایی که فراتر از لذت، موفقیت یا نیازهای فردی قرار دارد و به «پیوند با امر قدسی»، «نوعی رسالت»، یا «حرکت به سوی کمال وجودی» ارجاع می‌دهد. به عقیدهٔ او انسان هنگامی‌که به چیزی ورای خود می‌پیوندد و از مرزهای منِ طبیعی عبور می‌کند، معنای غایی را می‌یابد؛ منظور او از معنای غایی، معنایی است که اگرچه وصول به آن ممکن نیست و ماورای قدرت محدود فهم بشری است، اما انسان می‌تواند در افق نگاه تند و تیزی به آن بیندازد. این معنا برای دین‌داران می‌تواند خدا باشد و برای غیردین‌داران می‌تواند علم، جست‌وجوی حقیقت، طبیعت یا تکامل باشد (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۰: ۱۳۹). در اندیشهٔ عرفانی نیز توجه به غایت انسان و جهان یکی از مفاهیم بنیادین به‌شمار می‌رود. در توضیح این مطلب باید گفت «عرفان اسلامی غایت محور است؛ سیر و سلوک بی‌غایت ممکن نیست و این غایت چیزی نیست جز وصول به حقیقت، یا به زبان اهل عشق، وصال محبوب نیست. تمام رفتارهای سالک از شوق رسیدن به این مقصد شکل می‌گیرد» (سروش، ۱۳۷۹: ۱۱۲). حتی تمام تصاویر شعری‌ای که شاعران عارف می‌سازند، به سوی این غایت جهت می‌یابند. (ر.ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۹۸) در حقیقت، شاعران عارف و عارفان شاعر، با استفاده از استعداد ذهنی خود، به بیان مراتب کشف و تجربه های خود در شعر پرداخته و در آن اندیشه‌های بلند عرفانی خود را ترویج کرده‌اند و با این کار، تعلیم دهندهٔ راه سلوک برای تمام دوران‌ها شده‌اند.

خواجو نیز از شاعران و عارفان قرن هشتم است که با کسب فیض از بزرگان و عارفان روزگار خود، به طی‌کردن راه کمال پرداخته و تربیت یافته و نتیجهٔ تفکر و تجربهٔ خود را به‌صورت شعر برای آیندگان به یادگار گذاشته‌است. اندیشه‌های عارفانه و صوفیانه در بیش‌تر آثار او مشهود است و در راه تصوف نیز همواره ثابت‌قدم بوده‌است. توجه او به‌عنوان یک فرد مسلمان و پای‌بندی به شریعت و معنویت و همچنین در مقام یک عارف، همواره معطوف به خداوند بوده و به بیان دیدگاه معنوی خود در دیوان غزلیات

پرداخته‌است. او خداوند را در عین عدم حضور جسمانی، حاضر و با اعتقاد به تجلی نور حق، تمام عناصر آفرینش را تجلی از خداوند دانسته‌است:

اگر آن نور تجلّی است که من می‌بینم روشنم گشت چو خورشید که طهور است اینجا
آن‌که در باطن ما، کرد دو عالم ظاهر ظاهر آن است که در عین ظهور است اینجا
یار هم غایب و هم حاضر و چون در نگری خالی از غیبت و عاری ز حضور است اینجا
(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۸: ۲۳)

مضمون غزل های عرفانی خواجو، فنا و رهایی از خود و پیوست به معشوق حقیقی است که در عرفان، غایت انسان است و به زندگی او معنا می‌بخشد. خواجو در غزلی می‌گوید:

آن‌ها که چو ما ماهی این بحر نگردند شک نیست که ماهیت ما را نشناسند
با عشق و هوا برگ و نوا راست نیاید خاموش که عشّاق نوا را نشناسند
منصور بقا از گذر جام فنا یافت ناگشته فنا دار بقا را نشناسند
تا معتکفان حرم کعبهٔ وحدت خود را نشناسند خدا را نشناسند
(همان، ۱۳۶۹: ۳۳۹)

در این ابیات خواجو به برخی مؤلفه‌های معنای غایی مثل فراتررفتن از خود، دوری از هوا و هوس، تجربهٔ راستین عرفانی، فناگشتن برای رسیدن به بقا و خودشناسی که مقدمهٔ شناختن حقیقت است، اشاره می‌کند که تمام این موارد با اندیشه‌های فرانکل نیز همخوانی دارد.

و یا در جایی دیگر می‌گوید:

ای یار آشنا که دم از خویش میزنی بیگانه شو ز خویش چو یار آشنای تست
خواجو اگر بقا طلبی از فنا مترس چون بنگری فنای تو عین بقای توست
(همان: ۳۹۲)

همان‌گونه که بیان شد، معنای غایی در اندیشهٔ خواجوی کرمانی مفهومی است ریشه‌دار، هدایت‌گر و فراتر از امیال زودگذر؛ معنایی که انسان را به سمت غایت وجودی سوق می‌دهد. این نگاه در بسیاری از جهات با اندیشهٔ ویکتور فرانکل هم‌داستان است؛ چه در سخن خواجو که غایت زندگی را در پیوند با حقیقتی والاتر می‌بیند و چه در نظریهٔ فرانکل که ارادهٔ معطوف به معنا را اصل بنیادین وجود می‌داند یک هستهٔ مشترک به چشم می‌خورد: انسانی که با یافتن معنای غایی، توان ادامه، مقاومت و تعالی می‌یابد.

۳. نتیجه‌گیری

بررسی غزلیات خواجوی کرمانی بر پایهٔ سه‌گانهٔ ارزشی فرانکل ارزش‌های خلاق، تجربی و نگرشی و نیز مفهوم «معنای غایی» نشان می‌دهد که شعر خواجو، برخلاف تصور رایج که او را صرفاً پلی میان سعدی و حافظ می‌دانند، واجد یک جهان‌بینی منسجم

معناگرایانه است. این جهان‌بینی، هم در سطح ساختارهای تصویری و موسیقایی شعر، هم در محتوا و تجربهٔ زیستهٔ شاعر و هم در نوع مواجههٔ او با رنج، عشق و حقیقت به‌روشنی قابل مشاهده است.

در ارزش‌های خلاق، خواجو با بهره‌گیری از تخیل تصویری گسترده، آشنایی با موسیقی و آلات و نغمات، نیز توانایی در تصویرگری (به‌عنوان یک هنرِ هم‌جنس با معناآفرینی)، توانسته‌است تجربهٔ زیستهٔ خود را به آفرینشی ادبی تبدیل کند. این خلاقیت از نوع خلاقیت ارزش‌محور فرانکل است؛ یعنی آفرینشی که نه‌صرفاً برای زیبایی‌شناسی، بلکه برای معنابخشی به زندگی در سطح شخصی و جمعی به‌کار می‌رود. شکایت‌گری خواجو از معشوق - که برخی پژوهشگران او را آغازگر این شیوه دانسته‌اند - نوعی نوآوری زبانی و عاطفی است که محتوای تغزلی را در جهتی تازه پیش می‌برد و زمینهٔ تأثیر بر حافظ و شاعران پس از او را فراهم می‌سازد.

در ارزش‌های تجربی نیز خواجو طیف گسترده‌ای از تجربه‌های معنازا را بازتاب می‌دهد: تجربهٔ عشق، تجربهٔ زیبایی، تجربهٔ قرب معنوی. عشق در شعر او مهم‌ترین سرچشمهٔ معناست؛ عشقی که نه عاطفهٔ صرف، بلکه «راه» است، «معنا»ست و «افق غایی» است. زیبایی - چه در طبیعت و چه در معشوق - تجربه‌ای است که او را از خودبنیادی می‌رهاند و با حقیقت کلّی پیوند می‌دهد. در این میان، طبیعت برای خواجو نه جلوه‌گاه تصادفی زیبایی، بلکه آینه‌ای از تجلی حقیقت است؛ همان‌چیزی که در نظریهٔ فرانکل، «ارتباط با ارزش‌های تجربه‌ای» نام دارد. همچنین تأکید خواجو بر قرب معنوی بر قرب صوری، بازتاب روشنِ این فهم است که معنا در لایهٔ عمیق‌تری از زیست انسان نهفته است.

در ارزش‌های نگرشی، خواجو شایسته‌ترین نمونهٔ هماهنگی میان شعر عرفانی و آموزهٔ فرانکل دربارهٔ «نگرش به رنج» است. او رنج عشق را نه مانع معنا، بلکه مسیر معنا می‌داند و توانایی تبدیل درد به تعالی روحی را در بیان‌های متعدد شاعرانه نشان می‌دهد. افزون بر این، نگرش او به فنا، ناپایداری جهان، رهایی از عادات، و ترک خودبینی، نوعی معناجویی نگرشی را شکل می‌دهد که فرانکل آن را «بیش‌ترین امکان آزادی انسان» می‌نامد. خواجو در برابر ناپایداری، فنا و رنج، به‌جای انفعال، «انتخاب معنایی» انجام می‌دهد؛ و در نتیجه، رنج را به امکان «خودفراگذری» بدل می‌کند.

سرانجام، مفهوم معنای غایی - که اوج منظومهٔ نظری فرانکل است - در غزل خواجو حضوری فراگیر دارد. گذشتن از نفس و فنا و در پی آن وصال حقیقت در شعر او غایت زندگی است و همهٔ ارزش‌ها - عشق، رنج، زیبایی و حتی زبان و تخیل - در مسیر همین هدف معنا می‌یابند. خواجو جهان را بدون پیوند با محبوب، بی‌ارزش می‌داند و هستی انسان را تنها در حرکت به سوی او قابل فهم می‌شمارد. در این پیوند، فنا نه پایان، بلکه آغاز معناست.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

آهن جان، فیروزه؛ نوروز، مهدی؛ عباسی، فرزاد؛ فخر الاسلام، بتول. (۱۴۰۱). «تأثیر پذیری حافظ از خواجوی کرمانی در مضامین مصور عاشقانه و عارفانه، بر اساس نظریه بینامتنیت ژرار ژنت». *فصل‌نامهٔ علمی مطالعات هنر اسلامی*. سال هجدهم. دورهٔ ۱۹. شمارهٔ ۴۶. ۳۹-۵۶. doi.org/10.22034/ias.2020.252989.1394

انوری، حسن. (۱۳۷۹). «طرز سخن خواجو». *نخل‌بند شعرا: مجموعه‌مقالات کنگرهٔ جهانی بزرگداشت خواجوی کرمانی*. تدوین و ویرایش احمد امیری خراسانی. جلد اول. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.

باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۷۹). «خواجگان کرمان»، نخل‌بند شعرا: *مجموعه‌مقالات کنگرهٔ جهانی بزرگداشت خواجوی کرمانی*. تدوین و ویرایش احمد امیری خراسانی. جلد اول. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی. ۱۰۱- ۱۴۳.

براتی، فرهاد؛ روان‌سالار، افروز. (۱۴۰۰). «شرح و تحلیل چند غزل از خواجوی کرمانی». *پژوهش‌نامهٔ اورمزد*. شمارهٔ ۵۵.

جانعلی، زلیخا. (۱۳۹۹). *عشق عرفانی در ادبیات منظوم و منثور ایرانی*. تهران: راز نهان.

جوزی، مصطفی. (۱۳۸۳). «بررسی اصطلاحات موسیقی در دیوان خواجوی کرمانی». *دو فصل‌نامهٔ پژوهش زبان و ادبیات فارسی*. شمارهٔ سوم. ۳۳–۴۰.

حاج زین‌العابدین، فاطمه و همکاران. (۱۴۰۲). «تحلیل مفهوم معنی و شوق زندگی در مثنوی معنوی با تاکید بر نظریه ویکتور فرانکل». *متن‌پژوهی ادبی*. شمارهٔ ۹۶. ۲۸۱– ۳۰۴. doi.org/10.22054/ltr.2021.48595.2888

حاکمی، اسماعیل. (۱۳۷۹). «عرفان خواجو». *نخل‌بند شعرا: مجموعه‌مقالات کنگرهٔ جهانی بزرگداشت خواجوی کرمانی*. تدوین و ویرایش احمد امیری خراسانی. جلد اول. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی. ۳۲۹– ۳۳۷.

خواجوی کرمانی، محمود بن علی. (۱۳۷۸). *غزلیات خواجوی کرمانی*. به کوشش حمید مظهری.کرمان: خدمات فرهنگی کرمان، مرکز کرمان‌شناسی.

دادبه، اصغر. (۱۳۷۰). «کمال هنر خواجه و فضل تقدم خواجو». *خواجو: ویژهٔ کنگرهٔ جهانی بزرگداشت خواجوی کرمانی*. ضمیمهٔ نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. ۳۷– ۴۹.

دادبه، اصغر. (۱۳۶۹). *دیوان خواجوی کرمانی*. به تصحیح احمد سهیلی خوانساری. تهران: نشر مروی.

سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۹). *بسط تجربهٔ نبوی*. تهران: صراط.

سمرقندی، دولتشاه بن بختیشاه. (۱۳۸۲). *تذکره‌الشعرا*. به اهتمام و تصحیح ادوراد براون. تهران: اساطیر.

شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۷). «بررسی نگاره‌های نسخهٔ خطی دیوان خواجوی کرمانی در مکتب شیراز». *کتاب ماه هنر*. شمارهٔ ۱۲۶. ۴– ۱۳.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۴). *موسیقی شعر*. تهران. آگاه.

شمیسا، سیروس. (۱۳۷۶). *سیر غزل در شعر فارسی*. چاپ سوم. تهران: انتشارات فردوس.

شمیسا، سیروس. (۱۳۷۹). «اوزان تازه و نادر در شعر خواجو». *نخل‌بند شعرا: مجموعه‌مقالات کنگرهٔ جهانی بزرگداشت خواجوی کرمانی*. تدوین و ویرایش احمد امیری خراسانی. جلد دوم. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی. ۷۳۵– ۷۴۷.

صفا، ذبیح الله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. چاپ هفتم. جلد سوم. بخش دوم. تهران: انتشارات فردوس.

طالبیان، یحیی. (۱۳۷۹). «نخل‌بند شعرا». *نخل‌بند شعرا: مجموعه‌مقالات کنگرهٔ جهانی بزرگداشت خواجوی کرمانی*. تدوین و ویرایش احمد امیری خراسانی. جلد دوم. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی. ۸۰۳– ۸۱۵.

عبادیان، محمود. (۱۳۷۹). «پی‌ریز غزل هشتم». *نخل‌بند شعرا: مجموعه‌مقالات کنگرهٔ جهانی بزرگداشت خواجوی کرمانی*. تدوین و ویرایش احمد امیری خراسانی. جلد دوم. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی. ۸۶۰– ۸۷۵.

فرانکل، ویکتور. (۱۳۷۲). *پزشک و روح*. ترجمهٔ دکتر فرخ سیف بهزاد. چاپ سوم. تهران: انتشارات درسا.

فرانکل، ویکتور. (۱۳۹۱). *انسان در جست‌وجوی معنای غایی*. ترجمهٔ شهاب‌الدین عباسی. چاپ اول.تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.

فرانکل، ویکتور. (۱۳۹۴). *فریاد ناشنیده برای معنی*. ترجمهٔ مصطفی تبریزی و علی علوی نیا. چاپ پنجم. تهران: انتشارات فراروان.

فرانکل، ویکتور. (۱۳۹۶). انسان در جست‌وجوی معنی. ترجمهٔ نهضت صالحیان و مهین میلانی. چاپ چهل‌وششم. تهران: انتشارات درسا.

فرانکل، ویکتور. (۱۴۰۰).*آری به زندگی*. ترجمهٔ شهاب‌الدین عباسی. چاپ سوم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.

فرانکل، ویکتور. (۱۳۹۰). *معنادرمانی: مبانی و کار بردهای معنادرمانی*. ترجمهٔ مهین میلانی. تهران: درسا.

فیضی مقدم، الهه؛ سلامت باویل، لطیفه. (۱۴۰۱). «تحلیل بینارشته‌ای نگاره‌های مثنوی همای و همایون خواجوی کرمانی (نسخهٔ مصور در موزهٔ بریتانیا)». *فصل‌نامهٔ هنرهای تجسمی*. دورهٔ اول. سال اول. شمارهٔ دوم. ۷– ۲۲.

کمال‌الدینی، محمدباقر. (۱۳۷۰). *کتاب‌شناسی خواجو*. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.

ماهیار، عباس. (۱۳۷۹). «خواجوی کرمانی متفکری ژرف‌نگر در اوزان شعر فارسی». *نخل‌بند شعرا: مجموعه‌مقالات کنگرهٔ جهانی بزرگداشت خواجوی کرمانی*. تدوین و ویرایش احمد امیری خراسانی. جلد دوم. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی. ۳۹– ۴۷.

ملکیان، مصطفی. (۱۳۸۴). *مشتاقی و مهجوری*. چاپ چهارم. تهران: نگاه معاصر.
نفیسی، سعید. (۱۳۰۷). *نخل‌بند شعرا: احوال و منتخب اشعار خواجوی کرمانی*. تهران: چاپخانهٔ خاور.
نیکدار اصل، محمد حسین. (۱۳۹۳). «ارادهٔ معطوف به معنا در غزل‌های حافظ و معنادرمانی ویکتور فرانکل». *پژوهش‌نامهٔ ادبیات تعلیمی*. سال ششم. شمارهٔ بیست و دوم. ۱۷۱–۲۰۸.
وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۷۹). «نوآوری خواجو در اوزان عروضی». نخل‌بند *شعرا: مجموعه‌مقالات کنگرهٔ جهانی بزرگداشت خواجوی کرمانی*. تدوین و ویرایش احمد امیری خراسانی. جلد دوم. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی. ۱۳۷۵– ۱۳۸۸.